

Janusz Tandecki

Zenon Hubert Nowak (1934 - 1999) : sylwetka toruńskiego uczonego

---

Rocznik Toruński 27, 153-158

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zenon Hubert Nowak (1934–1999)

Sylwetka toruńskiego uczonego

Janusz Tandecki

W dniu 3 XII 1999 r. zmarł nagle Zenon Hubert Nowak, profesor zwyczajny Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i jeden z najwybitniejszych badaczy polskich epoki średniowiecza, znakomity historyk zakonu krzyżackiego oraz dziejów Żydów na Pomorzu, osoba, która od kilku dziesięcioleci była wpisana w pejzaż życia naukowego i kulturalnego naszego miasta. Zenon H. Nowak urodził się 20 VII 1934 r. z matki Marii Katarzyny z domu Funken oraz ojca Michała, urzędnika portu w Gdyni. Szkołę podstawową i średnią ukończył w Gdyni. W 1953 r. rozpoczął studia historyczne ze specjalizacją archiwalną na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Uczelni tej oraz miastu pozostał już wierny do kresu swego życia. Bezpośrednio po studiach, w trakcie których odbył m.in. – zawsze bardzo ciepło wspomnianą – praktykę w Archiwum Krakowskim, i po uzyskaniu w 1957 r. magisterium na seminarium prof. Karola Górskiego, podjął pracę naukową na UMK najpierw jako asystent, a od 1960 r. – starszy asystent w Katedrze Historii Starożytnej i Średniowiecznej kierowanej przez prof. K. Górskiego.

Stopień doktora nauk humanistycznych uzyskał na Wydziale Nauk Humanistycznych UMK w dniu 22 XII 1962 r. na podstawie dysertacji „Polityka Zygmunta Luksemburskiego w stosunku do krajów nadbałtyckich do roku 1411”, której promotorem był prof. K. Górski. Kolejny stopień naukowy, doktora habilitowanego w zakresie historii średniowiecza powszechnego i Polski, nadała mu 22 IX 1982 r. także Rada Wydziału Humanistycznego UMK, na podstawie rozprawy pt. „Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowowschodniej Europie 1412–1424” (opublikowanej w 1981 r.) oraz kolokwium habilitacyjnego. Krótco potem, w 1983 r. został docentem w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK,

Zenon Hubert Nowak
(1934–1999)

a w 1990 r. uzyskał tamże stanowisko profesora nadzwyczajnego UMK. W 1996 r. nadano mu tytuł profesora, a w 1998 r. otrzymał stanowisko profesora zwyczajnego. W przełomowym okresie 1987–1990 pełnił obowiązki dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki UMK. Od 1994 r. był kierownikiem II Zakładu Historii Średniowiecza.

Był typem uczonego o niezwykle szerokich zainteresowaniach, wśród których jednak zawsze znajdował czas na badania dziejów Prus i ukochanego Torunia. Prawie od początku działalności naukowej Zenona H. Nowaka ważną rolę odgrywały również kontakty z historykami z in-

nych krajów, szczególnie z nauką zachodnią. W ich nawiązaniu pomogły mu liczne studia biblioteczne i archiwalne, które odbył m.in. w byłej NRD (1965, 1967) i Czechosłowacji (1967), na Węgrzech (1967), w Danii (9-miesięczny staż na uniwersytecie w Kopenhadze w latach 1969–1970, 1976 i 1983) i RFN (1985, 1988, 1990, 1992, 1993, 1994, 1996, 1998, 1999), na których przebywał m.in. dzięki stypendiom Den Hielmstierne-Rosencronneske Stiftelse, Carlsbergfondet, DAAD, Historische Kommission zu Berlin, Max-Planck-Institut für Geschichte w Getyndze oraz Uniwersytetu Bońskiego. W listopadzie i grudniu 1983 r. był z wykładami jako „visiting fellow” na Uniwersytecie Kopenhaskim, a w semestrze zimowym roku akademickiego 1994/1995 prowadził wykłady, seminaria i ćwiczenia jako profesor – gość (Gastprofessor) na Uniwersytecie Henryka Heinego w Düsseldorfie. Często był również zapraszany z pojedynczymi wykładami do różnych instytutów oraz towarzystw naukowych i na uniwersytety niemieckie, duńskie i włoskie, m.in. do Bielefeld, Bonn, Chemnitz, Getyngi, Giessen, Gryfii, Kilonii, Kolonii, Kopenhagi, Marburga, Münster, Odense, Oldenburga, Osnabrück, Padwy itp.

Profesor Zenon H. Nowak brał też udział jako reprezentant toruńskiego środowiska historycznego w licznych prestiżowych kongresach, sesjach i konferencjach naukowych organizowanych w kraju i za granicą, na których wygłaszał referaty, koreferaty lub komunikaty, m.in. na tzw. zjazdach hanzeatyckich historyków, spotkaniach mediewistów na Reichenau – organizowanych przez Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, na sesji z okazji 800-lecia zakonu krzyżackiego w Germanisches Museum w Norymberdze, na kongresach w Bolonii, Lorcarno, spotkaniach Międzynarodowej Komisji do Badań Dziejów Zakonu Krzyżackiego, Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Historisches Kolleg w Monachium, polsko-niemieckich komisjach podręcznikowych i wielu innych.

Prof. Zenon H. Nowak zaliczał się w Toruniu do najaktywniejszych organizatorów życia naukowego, podejmując liczne inicjatywy, które zyskiwały szeroki oddźwięk międzynarodowy. Kierował m.in. kilkoma projektami badawczymi finansowanymi przez KBN, poświęconymi badaniom nad dziejami zakonu krzyżackiego i jego państwa nad Bałtykiem, wśród których na szczególną uwagę zasługują tematy „Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa pruskiego XIII–XV wieku” oraz „Podziały administracyjne i kościelne państwa krzyżackiego w Prusach”. Z jego inicjatywy odbyło się również w Polsce i za granicą wiele ważnych spotkań, wystaw i konferencji naukowych, wśród których niewątpliwie na czoło wysuwają

się organizowane systematycznie co dwa lata w Toruniu międzynarodowe spotkania z cyklu „Ordines militares – Colloquia Torunensia Historica” (zdażył zorganizować ich 10) czy konferencje hanzeatyckie, których był współinspirowatorem. Po każdej z tych konferencji ukazywały się publikacje z wygłoszonymi na nich referatami w językach obcych. Należy podkreślić, że do organizacji tych i innych przedsięwzięć oraz wystąpień na konferencjach prof. Zenon H. Nowak często wciągał młodszych, zdolnych kolegów, i to nie tylko ze środowiska toruńskiego, stwarzając im w ten sposób możliwość zaistnienia oraz zaprezentowania swoich badań na szerszym forum.

Na szczególnie podkreślenie zasługuje również rozległość i różnorodność badań naukowych podejmowanych przez Zenona H. Nowaka, które dotyczyły nie tylko średniowiecza, lecz także czasów nowożytnych, a nawet – przynajmniej w zakresie problematyki historiograficznej i żydowskiej – sięgały aż do XX w. Należy zaznaczyć, że badania te koncentrowały się nie tylko na problemach wielkich, ale często obejmowały też tematy dotyczące różnych zjawisk i wydarzeń uznawanych za mniej znaczące, przez pryzmat których profesor ukazywał jednak istotne problemy i procesy całej epoki, często bardzo ważne dla zrozumienia przemian w dziejach powszechnych. Był też przekonany o tym – co zresztą nierzadko podkreślał w swoich wystąpieniach – że najważniejsze w badaniach historycznych jest maksymalnie pełne wykorzystywanie źródeł, a powinnością każdego uczonego wobec następców powinna być edycja przynajmniej jednego woluminu takich przekazów. Sam zresztą wywiązał się z tego obowiązku, wydając drukiem 5 tomów źródeł miejskich (w tym wiele dotyczących Torunia) i zakonnych oraz kilkadziesiąt innych, mniejszych przekazów źródłowych, zarówno w wersji łacińskiej czy niemieckiej, jak i tłumaczeniu.

Bardzo uogólniając można powiedzieć, że najważniejsze badania Zenona H. Nowaka koncentrowały się wokół czterech głównych nurtów tematycznych. Pierwszym z nich – najobszerniejszym – były niewątpliwie dzieje Europy Północnej i Środkowowschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem roli politycznej i dyplomatycznej Zygmunta Luksemburskiego, władców Polski i Litwy oraz unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej. Ostatnim znaczącym owocem tych zainteresowań są studia pt. *Współpraca polityczna państw unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej w latach 1411–1425* (Toruń 1996).

Znaczącą dziedzinę jego twórczości naukowej tworzyły badania dotyczące dziejów zakonu krzyżackiego i jego państwa nad Bałtykiem, które często prowadzone były na szerokim, ogólnoeuropejskim tle

porównawczym. Przyczyniły się one również do uczynienia z Torunia ważnego centrum badań międzynarodowych nad problematyką zakonów rycerskich, w tym szczególnie nad historią zakonu krzyżackiego.

Kolejny krąg zainteresowań Zenona H. Nowaka dotyczył szeroko rozumianej kultury Prus i jej związków z kulturą europejską (oświata, szkolnictwo, myśl uniwersytecka). Należy podkreślić, że był on jednym z pierwszych, który w szerszym kontekście zbadał – wykorzystując do tego m.in. metryki uniwersyteckie – związki tego regionu z ośrodkami uniwersyteckimi aż do XVIII w. Efektem tych zainteresowań była m.in. synteza *Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Mikołaja Kopernika* (Toruń 1972) oraz dwutomowa edycja *Metryki uczniów Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego 1600-1817* (Toruń 1997-1998).

W końcu czwartym, nie mniej ważnym zakresem tematycznym badań Zenona H. Nowaka były dzieje miast europejskich, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Hanzy i Prus. W nurcie tym od pewnego czasu profesor coraz więcej uwagi poświęcał również historii Żydów w Toruniu i na Pomorzu. Widocznym do dzisiaj materialnym efektem tych zainteresowań – nie licząc wielu publikacji na ten temat – jest wmurowana na ulicy Szczytnej, w miejscu zniszczonej przez hitlerowców synagogi, tablica pamiątkowa poświęcona życiu i zagładzie toruńskich Żydów, której ufundowaniem był inicjatorem (1993 r.). Innym zewnętrznym wyrazem ciągłej fascynacji miastem, w którym mieszkał, i umiłowania Torunia było częste oprowadzanie przez profesora po zabytkach toruńskich, i to zarówno polskich i zagranicznych studentów, jak i wielu dostojnych oraz wybitnych gości z kraju i zagranicy, wśród których spotykało się nie tylko licznych uczonych, ale np. również laureata literackiej Nagrody Nobla Czesława Miłosza (1995 r.). Zaslugą Zenona H. Nowaka było także m.in. opublikowanie dwóch tomów źródeł do dziejów miasta Chelмна oraz atlasu historycznego tegoż ośrodka, napisanie jednego rozdziału do pierwszego – średniowiecznego – tomu *Historii Torunia* (Toruń 1999), a także zainteresowanie środowiska toruńskiego tematyką żydowską, czego materialnym owocem było z kolei wiele artykułów publikowanych od 1988 r. oraz wydany pod jego redakcją tom pt. *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w.* (Toruń 1992). Niestety, Zenon H. Nowak nie zdążył dokończyć przygotowywanej od wielu lat syntezy dotyczącej Żydów z naszego miasta, a mianowicie książki *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu*.

Profesor Zenon H. Nowak pozostawił niezwykle bogaty dorobek naukowy liczący ponad 320 pozycji. Ostatnia bibliografia jego prac została

opublikowana w ofiarowanej mu księdze pamiątkowej *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* (Toruń 1999).

Był zawsze człowiekiem bardzo aktywnym, udzielającym się na forum wielu towarzystw i organizacji naukowych w kraju i za granicą, m.in. Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens i Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Polish–Scandinavian Research Institute, Det Kongelige Danske Selskab for Faedrelandtets Historie (Królewskiego Duńskiego Towarzystwa dla Historii Ojczyznej, założonego w 1745 r., w którym w 1999 r. otrzymał członkostwo jako pierwszy Polak), Polskiego Towarzystwa Historycznego (gdzie pełnił przez wiele lat funkcje wiceprezesa Zarządu Głównego oraz prezesa Oddziału Toruńskiego), a także Towarzystwa Naukowego w Toruniu, w którym przez wiele lat przewodniczył Komitetowi Redakcyjnemu serii „Fontes” oraz wchodził w skład Komitetu Redakcyjnego „Zapisek Historycznych”. Od 1996 r. działał też w Komisji Dziejów Czech i Słowników Polsko–Czeskich Komitetu Nauk Historycznych PAN, a od 1997 r. – przez okres kadencji – w Sekcji Historii KBN.

Mimo że w powszechnej opinii uchodził za egzaminatora czy promotora niezwykle wymagającego (o mrozących w żyłach krew pytaniach zadawanych studentom krążyły legendy, żartobliwie przedstawione w 1994 r. nawet na łamach lokalnej mutacji „Gazety Wyborczej”), to jednak był nauczycielem akademickim bardzo lubianym przez młodzież, z którą łatwo znajdował wspólne tematy do rozmów. Pomocne w jego kontaktach z młodymi ludźmi było m.in. to, iż przez całe swoje życie interesował się sportem (sam jeszcze w okresie studiów uprawiał z sukcesami boks) oraz wędrownkami po górach, lubił spacerować i wycieczki krajoznawcze (przez wiele lat był aktywnym członkiem PTTK), do ostatnich dni często go można było spotkać na różnych imprezach kulturalnych i koncertach w Dworze Artusa czy w Ratuszu Staromiejskim. W rozmowach ze studentami i kolegami, które odbywały się nie tylko w jego gabinecie, lecz nierzadko również w toruńskich kawiarniach, imponował wszystkim swą wiedzą, znajomością archiwaliów i literatury oraz widocznością do końca żywotnością i pasją badawczą. I takim pozostanie w naszej pamięci na zawsze.